

UOT - 811.512.1

ATILLA JORMA*

TARİHİ DİALEKTOLOJİYE BAKIŞ

XÜLASƏ

Tarixi köçlər Türk dilinin və ləhcələrinin formalaşmasında ən vacib xarici amillərdən biri olmuşdur. Bu mənada Türk dilinin qollarının təsnifatında əsrlərlə davam edən həm Qara dənizin şimalından, həm də cənubundan Şərqi Avropaya köçlər nəzərə alınmalıdır.

Məqalədə türkdilli xalqların dialektoloji tədqiqatlarında dilxarici amillərdən olan köç hərəkətləri, monqol və rus istilalarından bəhs olunur, etnik formasiyaların və dil topluluqlarının çox zaman bir-biri ilə üst-üstə düşməməsini nəzərə alınaraq, Oğur-Oğuz və Oğuz-Qıpçaq-Karluq birliklərinin qapalı deyil, davamlı olaraq dəyişkənlik göstərən birlikləri oğur tipli ləhcələrin birliklərinin bağlı olmadığını, ancaq daima dəyişən ləhcələrin birlikləri xatırlatılır. XIII əsrə qədər türkcənin iki fərqli [qərb] oğur - [şərq] oğuz tipli yazılı ənənə olduğu və XIII əsrdən sonra iki ayrı, şərq oğuz və qərb oğuz ənənəsinin davam etdiyi və yalnız şərq oğuz ənənəsində davamlı olduğu bildirilmişdir. Məlumdur ki, imperialist güclər son dövrlərdə şərq yazı ənənələrini tamamilə məhv etməyə çalışdılar. Qərb ənənəsinin standart dil-ləhcə kontekstindəki fikirləri qısaca izah olunur.

Açar sözlər: Türk dili, diyalektoloji, oğuz, qıpçaq, ədəbi dil, ləhcə.

Giriş. Türk dil və diyalektlərin oluşmasında göçlər en önemli dış etken olmuşlardır. Türk dili kollarının sınıflandırılmasında Doğu Avrupa'ya Karadeniz'in hem kuzeyinden hem güneyinden yüzyıllarca sürmüş olan göçleri göz önünde tutmak gerek. Göçler, sınırları belirsiz devletler dönemi ile özellikle ondokuzuncu yüzyılda başlayan sınırları belirli ulusdevletlerin ortaya çıkışından sonraki çağda olanlar diye ikiye ayrılabilir. Türk boylarının eski dönem göç hareketlerinin başlıca dört ara yönde sürdüğü görülebilir; güneydoğu yönüne (Uygurlar), kuzeydoğu yönüne (Saxalar), kuzeybatı yönüne (Oğurlar, Kıpçaklar), güneybatı yönüne (Oğuzlar, Kıpçaklar) vs.** Karadeniz'in hem kuzeyinden hem güneyinden Doğu Avrupa'ya yüzyıllarca süren göçler olmuştur. İlk beşinci yüzyılda Oğur Türklerince Doğu Avrupaya başlatılan göçler Hazar ve Karadenizin kuzeyinden Peçenek, Oğuz ve en son Kuman Kıpçak Türkleri akınlarıyla, onbirinci yüzyılda Hazar ve Karadenizin güneyinden de sürmüştür.

Beşinci yüzyılda konuşulan Türk dilinin iki ayrı lehçesinin yaşadığı anlaşılmaktadır; Bulgar (bir "r" ve "l" lehçesi) ve Türkçe veya "Türki" (bir "z" ve "ş" lehçesi). Bunlara Oğur ve Oğuz tipi dil de denilebilir. Doğu Avrupa'da ilkin Oğurların siyasi oluşumları olmuş; Avarlardan sonra, Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan dağıldığında İdil ve Tuna Bulgar devletleri kurulmuştu. Bulgar Türkçesi de Bulgartürkçesiyle bu ülkelere göçürülmüş oldu; Hazar devletinden de Bulgar Türkçesini Macarların Karpat havzasına göçürülmüş olmaları düşünülmektedir. Oğuzların ardından İdil nehrini geçen Kıpçaklar, kısa zamanda Tuna'ya kadar Batı bozkırını doldurur ve iki asır, Moğol istilasına kadar buranın tek hakimleri olmuşlardır. Altaylardan Tuna boylarına uzanan uçsuz bucaksız bir alan içinde doğuda Kimek, ortada Kıpçak, batıda ise Kuman adlanan bu boylardan Doğu Türk ben-gütaşlarında söz edilmez. İrtiş boyu Kimek-Kıpçak boybirliğinden söz edilmeyişini A.B. Ercilasun Doğu [Gök] Türklerinin kendilerinin Kıpçak oluşuna bağlar. Onlar kendilerinden Kıpçak olarak değil 'Türk' olarak söz etmişlerdir ve 'Türk' kavramını Oğuzları da içine alacak biçimde daha geniş bir anlamda kullanmışlar; tıpkı sonralar Kölemen devletinde olduğu gibi. Karadeniz kuzeyine en son gelen Türk boylarbirliği, Altaylardan Tuna boylarına kadar

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Qostivar, Şimali Makedoniya, doç.dr.

** Bu göçlerin ilk yola çıkış yerini Güneybatı Sibirya alanına yaklaştırabilsek de bunu bir anayurt arayışı olarak söylemiyoruz. Herhangi bir bölge anayurt olarak tasarlandığında öncesini (daha önceki anayurdu) tasarlamak gerek.

bozkır kuşağında egemen Kuman Kıpçaklar öncesine benzer bir biçimde Moğollardan kaçtıklarında İdil ve Tuna boylarına geçmişlerdir. Moğol istilası bütün önceki oluşumları altüst etmiş olsa da sözügeçen iki Bulgar oluşumunun ikisine de çok sayıda Kuman Kıpçak sığınmıştı. Çağdaş Kazan Tatarları, Kumanların Bulgarları, dillerini dahil, özümseme sürecinin sonucunda ortaya çıkmışlardır. Kumanlar İdil Bulgarları özümstedikleri gibi Tuna Bulgar devletinde de benzer bir süreç olmuştu. Bulgartürklerinden sonra Balkanlar'a Peçeneklerle Oğuzlar akın etmiş; nihayet 1237'den sonra Kumanlar toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Balkanlar'ın çeşitli bölgelerine yerleşirler. Köten Han yönetimindeki Kumanlar ise 1239'da Macaristan'a sığınır. 1243'de sıra Türkiye Selçuklularına gelir, Moğollar Selçukluları yenip, otoritesi olmayan kukla bir hanedan gibi bırakırlar. Türkmen adlandırılan Oğuzlar Anadolu'nun Batı ucuna yığılıp buradan Balkanlar'a geçerler.

Karadeniz kuzeyine en son gelen, Altaylardan Tuna boylarına yayılan bozkır kuşağında ikiyüz yıl kadar egemen olan Kuman Kıpçak Türkleri boylarbirliği Moğollardan kaçtıklarında yine adıgeçen üç yöne gidip yerleşmişlerdi: İdil Bulgaristan'ına, Tuna boyuna, Macaristan'a ve Balkanlar'a. Eski dünya tarihinde büyük bir sarsıntı yaratan Moğol istilası, Cengiz hanın oğul ve torunlarının Altınordu ve İlhanlılar sürecini başlatmaları ve sonrasında Altınordunun varisi olan Rusya'nın imparatorluk haline gelip, sonra da Sovyetler Birliğine dönüşümüyle tamamlanmıştır. Sovyetler birliği en geniş etkinlik döneminde bütün Ural-Altay halk ve toplulukları bünyesinde toplamış oldu.* İlhanlı

* Sovyetyelerin 'böl yönet' siyaseti gereği sözün gelişi Türkistan'ın baştaki halkı olan Uygurların bir bölümünün Batı Türkistan (Kazakistan)'da bulunmaları yahut yalnızca Kafkas sürgünü Ahıskalılara Türk adı verildiği gibi Türkistan'da bulunan Yes şehrinin adı Türkistan olarak değiştirilmişti. Türkistan ülke adı ise hiç bir şekilde kapsayıcı olabilecek Özbekistan adıyla değiştirildi. Oğuz Türkçesinin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinden başka bugün Sovyet döneminde yaratılmış Gagauzca ile Türkmençe ölçünlü dil biçimleri vardır. Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirdikten hemen sonra bir Türkmen dili yaratmak için çaba gösterdi. Türkmen aydınları Türkmenler

devleti de Altınorduya benzer bir biçimde Osmanlı imparatorluğunun gelişmesine neden olmuştur. N.Baskakov, Türk dilleri sınıflandırılmasında Doğu Avrupa'ya Karadeniz'in hem kuzeyinden hem güneyinden yüzyıllarca sürmüş olan göçleri göz önünde tutmuştur. Onun "Batı Hun" dalının Bulgar, Oğuz ve Kıpçak gruplarından Bulgar [Oğur] grubuna eski dillerden Bulgarca, Hazarca, Avarca ve Sabirce (Savarca), çağdaş dillerden ise Çuvaşça girer. Başlıca Rusya federasyonuna bağlı Çuvaş ülkesinde konuşulan Çuvaşçada bütün öbür Türk dillerindeki /z/ yerine /r/, /ş/ yerine /l/ sesleri vardır. Çuvaşça dışındaki öbür Türk dilleri Ana Türkçeden çıkmış oldukları halde Çuvaşça Ana Türkçe ile kardeş ve daha eskicil bir dil olan Ana Bulgarcadan çıkmıştır.** Güneybatı ve kuzeybatı göç alanındaki Oğuz-Bulgar ile Kıpçak-Bulgar altgruplarının özünde ise adlarından da anlaşıldığı gibi bir Bulgar çekirdeği -Tuna ve İdil Bulgarlığı - bulunmaktadır. Zeynalov'un "Bulgar" veya Heyet'e göre daha uygun bir ifadeyle "Bulgar-Kıpçak-Oğuz" grubuna Kazan, Başkırt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Karay dilleri girer. Baskakov'un Kıpçak grubuna (kuzeybatı göç alanı) giren Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Kuman alt gruplarından Kıpçak-Bulgar alt grubuna eski dillerden "Batı Altınorda" dili, çağdaş dillerden Tatarca ve Başkırtça, Kıpçak-Kuman alt grubuna ise eski dillerden Kumanca = Kıpçakça, çağdaş dillerden Karaimce, Kumukça, Karaçay-Balkarca ve Kırım Tatarcası girer. İdil Bulgar bölgesinde Türklüğün çekirdeğini Bulgarlar oluşturmuşlardır. Sonradan Kıpçaklar Bulgarları özümsemişler, Moğol öğeleriye görece az etkili olmuştur.

Gerek Oğuzların, gerekse Kıpçak, Karluk, Uygur vb. bütün Türk boylarının bilinen ilk yazılı kaynakları Göktürk anıtlarıdır. Moğolistan'ın Orhun vadisindeki dikili taşlarda görülen dil Türk dünyasında bugün kullanılan bütün Türk

için Batı Oğuz dilinin (Türkiye Türkçesi) yazı dili olarak yeterli olduğunu açıklasa da, kabul edilmemiştir. Harezm Oğuz lehçesi 1920 ile 1925 yılları arasında ölçünlü dil olarak kullanılmıştır. Horasan Türkçesi ise Eski Oğuz döneminin başındaki ölçü dil olmuştu.

** Blaskoviç 2008; 'r' sessizin söylenişi.

lehçelerinin ortak atası olmak özelliğine sahiptir. Göktürklerden sonra Tarım havzasında devam eden Uygurca da Yakutça ve Çuvaşça dışındaki bütün Türk lehçelerinin ortak atasıdır. Hakaniye Türkçesinin Uygur Türkçesine göre farkları da yine sadece sözvarlığıyla sınırlıdır. Bundan dolayıdır ki Kâşgarlı Mahmud Türklerin yazısı olarak eski Uygur yazısını göstermektedir. Özetle, Göktürk, Uygur ve Karahanlı eserleri; Yakutlar ve Çuvaşlar dışında, bugünkü bütün Türk dünyasının ortak dil kaynakları olmaktadır.* Karahanlı (11-12. yy.) ve Harezmi (13-14. yy.) edebi lehçelerinin devamı olarak, Cengizogulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timur ve çocukları zamanında klâsik bir mahiyet alan Orta Asya Türkçesine Çağatay Türkçesi denilmektedir. Çağatayca yani Doğu Türk yazı dili onbeşinci yüzyıl başından yirminci yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi. Günümüz Türk lehçeleri arasında Özbekçe ile Yeni Uygurca ona en yakın olanlarıdır.

Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri, edebi dil olarak, Göktürk geleneğini sürdüren bir çizgi oluştururlar ve bu çizgi yirminci yüzyıl başlarına kadar gelir. Bugünkü resmi Özbek yazı dili, ö ve ü seslerini atıp ünlü uyumunu yok ettiği için Göktürk-Uygur-Karahanlı çizgisinden uzaklaştırılmıştır. Yeni Uygur edebi dili de İ'leşme ve açık olan ilk hecede /a/'ların /ä/'ye dönmesiyle ana çizgiden ayrılır. Bu değişmelerin olmadığı Uygur ağızlarıyla ünlü uyumunu saklayan Özbek ağızları ana çizgiye daha yakındır. Kıpçak lehçeleri /y- > c-, j- değişmesiyle Göktürkçeden ayrılır. Kazakçada buna ek olarak ç>ş ve ş>s değişmeleri, eklerdeki ileri özümsemeler; Kırgızcadaki dudak benzeşmesi, Başkurtçadaki ç>s ve s>ş değişmeleri onları Göktürkçeden uzaklaştırır. Sözügeçen değişmeler birer 'Kıpçak özelliği' değildir, dolayısıyla Tatarcada yoktur, y- > c-

değişmesi sadece belli bir durumda *cil, cir* gibi görülür. Bunun dışında sözbaşındaki /y/'ler Tatarcada korunur. Oğuz lehçelerinde görülen /t->d-, k->g-/ değişmeleri de birkaç istisna dışında (*giz--*, *güzäl*, *dürt*, *diñgez*, *duñgız*) Tatarcada yoktur. Tatarcada Göktürk-Uygur - Karahanlı ana çizgisinden ayrılan en önemli özellikler ilk hecedeki ünlü dönüşümleri ve iki ünlü arasında /p/ ve /q/ lerin ötümlüleşmesi (*yabış-*, *tugız*)'dir. *-miş* ekiyle *bul-* fiilinin bulunması gibi özelliklerine göre Oğuz lehçesi Göktürkçeye ilişkilendirilmiş olsa da Oğuz Türkçesi, daha onüçüncü yüzyılda Göktürkçeden oldukça uzaklaşmış oluyordu.** Kaşgarlı'nın Oğuzcayı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Göktürk - Uygur - Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır. Doğu Türklüğünden kopup gelmiş öğeler bulunmakla birlikte Oğuzların ezici çoğunluğu Güney Sibirya'dan, Yedisu'dan vb. gelmiş veya Aral havzasının eskileri/yerlileriydi.*** Onüçüncü yüzyıla kadar iki çeşit Türkçenin yazılı geleneğinin bulunduğu, yine aynı çağda iki ayrı yazılı geleneğin oluşup devam ettiği bilinmektedir. Birine itibari olarak Doğu Türkçesi, diğerine Batı Türkçesi denilmektedir. Oğuz Türkçesine göç yollarına bakılarak Batı Türkçesi de denilmiştir. Bu durumda diğer grupların tümü Doğu Türkçesi olarak adlandırılır. Doğu Türkçesi ile sürekliliği olan, tek bir gelenek kastedilir, Batı Türkçesi ile ise iki ayrı, birbirleriyle ilgisiz yazı geleneği düşünülür. Batı Türkçesi adı hem Oğuz Türkçesinin Altınordu egemenliği alanında ondördüncü yüzyıla kadar devam etmiş Oğuz Türkçesinin yazılı türü için hem de İlhanlılar egemenliği alanında ilk yazılı ürünleri Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'da yani güney göç yolu boyunca ortaya çıkan Oğuz Türkçesinin yazılı türü için kullanılmıştır.

Yazı dilinin temeli alfabeye dayanır. Yazı dili için üç esas şart gereklidir: konuşma dilindeki söz varlığı, alfabenin olması ve alfabedeki harflerin sesleri karşılması. Oğuz türkçesinin

* Ercilasun, Makaleler; Yakutça ve Çuvaşçanın da pek çok özellikleri bu dönemle açıklanabilir; ancak bu iki lehçenin bazı özellikleri Göktürkçeden önceki dönemlere uzanır.

** Ercilasun, Makaleler.

*** Karatay, İlk Oğuzlar.

yazı dili haline gelmesi için Tuna Bulgar hanlığında gerekli siyasi güç ve konuşma dilindeki söz varlığı bulunurdu, alfabe uygulamaları da denenmişti. Ancak kaderin bir cilvesi olarak yazılaştırma prosesi değişik bir biçimde sonuçlandı. * Onüçüncü asırdan sonra ilk yazılı eserleri güney göç yolu boyunca ortaya çıkan Oğuz Türkçesine de batı Türkçesi denilmiştir. Eski Oğuz Türkçesi, ilkin Horasan'da Oğuzlar tarafından kendi ağızlarına dayalı olarak oluşturdukları yeni bir yazı dilidir. Oğur Türkleri ardından göçeri Kıpçakların, Oğuzların, Türkmenlerin yazı ile pek ilgileri olmamış; Kıpçak oymak birliğinin Doğu Türk kağanlığının bazı siyasi ve kültürel geleneklerinin varisi olduğu halde, genel olarak okuma yazması olmayan bir toplum olduğu göz önünde bulundurulmalı. Onbirinci yüzyıldan başlayarak kitle halinde güneydoğu yönüne göçen Oğuz boyları için de böyle bir durum sözkonusudur. Türkçenin yazılı kullanımı Azerbaycan'da ancak Selçukluların hakimiyetini kıran Moğolların devrinde başlamış; Moğol istilası ile Farsçanın hakimiyeti son bulmuş ve bu çevrede Türkçe kullanılmaya başlamıştır. Onüçüncü yüzyıl başlarında ise Moğol yayılması sonucunda çok sayıda Türkmen kaçmak zorunda kaldı; sayıları onbirinci ve onikinci yüzyıllarda göçe katılanların toplam sayısının birkaç katı olmalıdır. Türkmen beylerinin uçlarda kendi adlarına hüküm sürmeye başladıktan sonra Türk yazı dilinde de yapıt niceliği yönünde bir artış görülebilir. Beyler genellikle Türkçeden başka dil bilmezlerdi, ona göre de onlar adına yazılan kitapların Türkçe olması gerekirdi. Onüçüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan medreseler Türkçenin yazı sisteminin olmayışından dolayı Türkçeye kapalı idi. Yazı dili için sözlü dilin sözvarlığı ile alfabeden başka alfabedeki harflerin sesleri karşılar halde olması, yani imla gereklidir. Onüçüncü yüzyılda en büyük sorun, Arap alfabesindeki harflerin

Türkçedeki seslere uygulanması olmuştur. Horasan'a geçen ve o zamana kadar yazı yazmakla ilgileri pek olmamış Oğuzlar İran'da uygulanan Arap alfabesini kendi dillerine uygulayarak ve Kuran imlâsını örnek alarak bir yazı dili geleneği oluşturmuşlardır. Eski Oğuzca böylece Oğuzlarca kendi ağızlarına dayalı olarak oluşturdukları bir yazı dilidir.**

G. Doerfer, Bugünkü Türk dillerinin dilbilimi açısından dört anakol: Oğuzca, Kıpçakça, Uygurca (Yeni Uygurca ile Özbekçe), Güney Sibirce ve dört yankol: Halaçça, Çuvaşça, Yakutça, Sarı Uygurca olmak üzere ayrılabileceğini söyler.*** Güney Sibir ve Kıpçak dilleri****

** Eski Oğuz Türkçesi edebi dilinin oluşmasında ve gelişmesinde herhangi bir devlet kurumu doğrudan doğruya etkili olmamıştır. Edebi dil halkın genel dili esası üzerinde şekillenip gelişmiştir. Şinasi Tekin'e göre bu dilin, Uygur ve Karahanlı yazı dilleri ile organik bağına düşünmek için elde sağlam veriler yoktur. Dolayısıyla bütün Türkçe için eski, orta, yeni gibi tasnifler yapmak doğru değildir; her yazı dili kendi içinde tasnif edilmelidir.

*** Çağdaş Türk dillerini Talat Tekin'le Mehmet Ölmez altı seslik ölçütle sınıflandırır. Kullanılan ölçütler şunlardır: r=z ve l=ş ses denklikleri; sözbaşı /h- / sesinin durumu; söziçi ve sözsonu /d/ sesinin gelişimi; /ığ/ ses öbeğinin gelişimi; /ağ/ ses öbeğinin gelişimi; sözbaşı t- sesinin gelişimi. Bu ölçütlere göre Türk dilleri ayak, dağ, dağlı anahtar sözcükleri kullanılarak on iki gruba ayrılır: 1. Çuvaş (yazı dili), 2. Halaç, 3. Yakut (yazı dili); Dolgan, 4. Tuva (yazı dili); Karagas/Tofalar, 5. Hakas (yazılı), Orta Çulım, Sarı Uygur, Fuyü vs. 6. Altay, alt Çulım vs., 7. Altay (yazılı), 8. Kırgız, 9. a) Kazak, Karakalpak, Nogay, b) Tatar, Başkırt, c) Kumuk, Karaçay - Balkar, Kırım Tatarcası, Karayca (yazı dilleri), Özbekçenin Harezmi Kıpçak diyalektleri, 10. Özbek, Yeni Uygur, 11. Salar, 12. Oğuz.† Oğuz Türkçesini Talat Tekin'le Mehmet Ölmez, dört altgruba bölüştürürler: Doğu: 1. Harezmi Oğuz diyalektleri 2. Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili ve Batı: 3. İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. 4. Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri. N. Baskakov'un sınıflandırılması Tekin-Ölmez seslik sınıflandırmayla çelişmiyor.

**** Türk dillerinin Güney Sibirya grubuna üç yazı dili girer: Altayca, Hakasça ve Tuvaca. Bunlara Şorcayı da katabiliriz. Aslında ayrı gruplara girmekle birlikte (ET adak ve taglıg Tuvacada adak ve daglıg, Hakasçada azak ve taglıg) bunlar arasında anlaşılabilirlik oranı oldukça yüksektir. azak grubuna giren Sarı Uygurca Çin'in Gansu eyaletinde konuşulmaktadır. ayak ve tuulu biçimleriyle Altayca Kırgızcaya (Kırgız, ayak, tooluu) yakındır. Kırgızca ise Kazakçaya yakın olup aralarında anlaşılabilirlik yüksektir. Kazaklar, Karakalpaklar ve Nogaylar Altın Ordu içinde oluşmuş halklardır. Kazakça bağımsız Kazakistan'ın resmi dilidir. Kazakçanın bir diyalekti olan Kara-

* Yeni Slav edebiyatı yunancadan çeviri olsa da Bulgaristan 860'lı yıllarda Hıristiyanlığı kabul ettiğinde Bulgarların Türk dili yerine kilisenin resmi dili olarak alfabesi ve yazı dili yeni yaratılmış olan slavcaı benimsedi. Türk dili Bulgaristan'da üst tabakanın dili olsa da resmi dil haline gelmemesinin sebebi böyle tesadüflerin sonucudur.

yerine Sibirya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan bir lehçe sürerliğinden söz etmek daha uygun olsa gerek: doğudan batıya Altay (yazılı), Kırgız, geçiş bölgesindeki Kazak, Karakalpak, Özbekçenin Harezmi Kıpçak diyalektleri ile Nogay, batı göç alanında Başkirt, Tatar, Kumuk, Karaçay - Balkar, Kırım Tatarcası, Karayca (yazı dilleri). Karayca dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir.

Yerleşmiş bir terim olduğu için Kıpçak Türkçesi teriminin kullanılması sürdürülebilir. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağızından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemeli; böyle bir yazı dili gelişmemiş, Çağatayca yani Doğu Türk yazı dili ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi.* Zeynalov'un Bulgar grubuna (Heyete göre daha doğru ifadeyle) "Bulgar-Kıpçak-Oğuz" grubuna Kazan, Başkirt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Karay dilleri girer. Baskakov'un Kıpçak grubuna (kuzeybatı göç alanı) giren Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Kuman alt gruplarından Kıpçak-Bulgar alt grubuna eski dillerden "Batı Altın Orda" dili, çağdaş dillerden Tatarca ve Başkurtça, Kıpçak-Kuman alt grubuna ise eski dillerden Kumanca ~ Kıpçakça, çağdaş dillerden Karayca, Kumukça, Karaçay-Balkarca ve Kırım Tatarcası girer. Kumukça başlıca Dağıstan'da konuşulur. Kumukça eskiden Kuzey Kafkasya'nın geçer dili durumunda idi, konuşulduğu alan ise eski Hazar topraklarıdır. 'Dağlı'lar, Karaçaylılar Karaçay - Çerkes, Balkarlılar Kabardin - Balkar Özerk Cumhuriyetinde yaşarlar. Karluk grubuna (güneydoğu göç alanı) Karluk-Uygur ve Karluk - Harezmi altgrupları girer. Karluk-Uygur alt grubuna eski dillerden Karahanlı ve Karahanlı sonrası Uygurcası, Karluk -

Harezmi alt grubuna eski dillerden Karluk - Harezmi, Doğu Altınorda ve Çağatay; çağdaş dillerden Yeni Uygurca ile Özbekçe girer.**

Bugünkü Oğuz Türkçesi ilkin doğu ve batı olmak üzere iki lehçe grubuna ayrılır: Doğu, yani Türkmence, Harezmi Oğuz Lehçesi ve Horasan Türkçesi; batıda ise üç lehçe grubunu veya kuşağını ayırt edebiliriz; İstanbul Türkçesinin yani ölçünlü Türkiye Türkçesinin temeli olan Doğu Rumeli lehçe grubu merkez grubudur, ikinci kuşak ise bunun doğusundaki, Osmanlı dışındaki beyliklerin Türkçesidir. Bu grubun doğu sınırı ise Anadolu'da kabaca Fırat nehri hattıdır. Anadolu'ya iki büyük Türk göçünün ilki on birinci yüzyılda Doğu ve İç Anadolu'ya; ikincisi ve daha kalabalık olanı on üçüncü yüzyılda Moğol istilası sonucu Marmara ve Ege bölgesine olmuş, Batı Anadolu Beylikleri bunun sonucunda kurulmuştur. Üçüncü grup veya kuşak doğu ve kuzeydoğu grubu Anadolu ağızlarından, Azerbaycan ve Horasan lehçelerinden, Batıda ise Batı Rumeli ağızlarından ibarettir. Doğu ve Batı Rumeli lehçeleri sınırı keskindir. Yat-sınırı diye anılan sınır güney Slavca'yı belirgin olarak iki lehçeye, doğu veya Bulgar ve batı veya Makedon lehçesine ayırdığı gibi konuşulan Türkçeyi de aynı coğrafi sınır belirgin olarak farklı iki lehçeye ayırır; buradaki lehçe farkının oluşması da yerleşim tarihi ile ilgilidir. Mefkure Mollova'ya göre Rumeli ağız bölgeleri: a) merkez bölge: Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, Gagauz yerinde b) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi, c) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülük sözlerin başındaki k > g- değişimi. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişimleri bulunan bir sestir. Azerbaycan Türkçesinde ise artdamaksıl /k/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: qal- /gal-/ , qol /gol/; söziçinde k > x: yıxıl- çıxış; k ikizleştiği

kalpakça başlıca Özbekistan'da Karakalpak özerk bölgesinde konuşulur. Adlarını Altın Ordu komutanından almış olan Nogayların çoğu Rusya'nın Stavropol bölgesinde yaşarlar.

* Ercilasun, Makaleler.

** Baskakov, 2006.

takdirde korunur: doqquz /dokguz/; Çokheceli sözcüklerin <q> ile gösterilen sonesi söylenişte /x/ olur: otaq /otax/; doğu ağızlarında ise söz sonu patlamalı ötümlüleşir: otaq /otağ/. Ölçünlü söylenişte her iki tür lüsü kabul edilir. Türkiye Türkçesinde ve gagauzcada /e/ sesbirimi değişiklikleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:ä karışıklığı korunmuştur: äl 'el' el 'el, il'. Oğuz Türkçesi, salt fonetik bakış açısıyla sözbaşı /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, *qāl-fiilini açar sözcük olarak dört altgruba bölüştürülebilir. Harezm Oğuz diyalektleri (qāl-); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (gāl-); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (gal-); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (kal-). Mefkure Mollova da söz konusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süreksiz ötümsüz /k/ ünsüzünün kullanıldığı kal- ağızları ve önseste süreksiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı gal- ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. kal-, 'Oğuz-Bulgar', Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, periferik batı bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, gal-, Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder. Yörük vs. gruplar da güneyden gelmiş olsa da dil özellikleri bakımından kuzey yoluyla gelen özellikler baskın olmaktadır.

Eski Oğuz Türkçesi, yazılı [yeni] Batı Türkçesinin ilk döneminin adıdır. Eski Oğuz Türkçesi dönemi onüçüncü yüzyılda başlar ve onaltıncı yüzyıl başlarına dek sürer. Kuzey ve Güney Azerbaycan, Küçük Asya ile Irak ve Suriye Eski Oğuz Türkçesinin kullanıldığı alanlardır. Bu yazı dili ondördüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlar'da da kullanılmıştır. Sözün gelişi ilk Oğuzca Gülistan çevirisinin Üsküp'te yazılmış olduğu bilinmektedir. Eski Oğuz Türkçesi siyasi olarak Türkiye Selçuklu-

ları, beylikler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemini içine alır. Eski Oğuz Türkçesi, Azerbaycan, Anadolu ve ondördüncü yüzyılın ortalarından sonra Balkanların ortak yazı dili idi. Ancak onüçüncü, ondördüncü ve nispeten onbeşinci yüzyıllardaki Batı Türk yazı dili, oturmuş bir yazı dili değildi. Aynı işlev için farklı morfofonolojik biçimler gibi yazardan yazara değişebilen biçimler de kullanılabilirdi. Oğuz Türkçesinin gelişme evresinde Azerbaycan ve Osmanlı Türkçesinin ortaya çıkmasındaki başlıca etkenler Azerbaycan Türkçesinin oluşmasında Oğuz lehçesinden başka Kıpçak ve Uygur lehçeleri, bir dereceye kadar Moğolca ve yerel lehçeler Osmanlıdakinden daha fazla rol oynamış olması ile Fars dilinin ve edebiyatının Azerbaycan Türkçesinin özellikle edebi diline etkisi daha çok olmuştur. İlhanlılar hâkimiyeti zamanında doğmuş Oğuz yazı diline karşılık Altın Ordu halkının çoğunluğunu teşkil eden Kıpçakların diline dayalı bir Kıpçak yazı dili gelişmemiştir. Genellikle Altın Ordu'ya dâhil olan Harezm vilayeti edebi çalışmaların kaynak bölgesi olmuştur. Harezm-Altın Orda Türkçesi bir geçiş dönemi olarak görülebilir; Doğu Türk yazı dili veya kendi deyişleri ile sadece "Türki" 19. yüzyılın başlarına kadar Türkistan'da olduğu gibi bugün Kıpçak adlandırılan grubun ortak yazı dili idi.*

* Sovyetlerin 'böl yönet' siyaseti gereği sözün gelişi Türkistan'ın baştaki halkı olan Uygurların bir bölümünün Batı Türkistan (Kazakistan)'da bulunmaları yahut yalnızca Kafkas sürgünü Ahıskalılara Türk adı verildiği gibi Türkistan'da bulunan Yes şehrinin adı Türkistan olarak değiştirilmişti. Türkistan ülke adı ise hiç bir şekilde kapsayıcı olamayacak Özbekistan adıyla değiştirildi. Dil ayrı, lehçe ayrı, ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlardır. Oğuz Türkçesinin İstanbul ve Azerbaycan Türkçesinden başka Sovyet yönetimince kurula bağlanan dil biçimi, ölçünlü Türkmence ve Gagauzca vardır. Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirdikten hemen sonra bir Türkmen dili yaratmak için çaba gösterdi. Türkmen aydınları Türkmenler için Batı Oğuz dilinin (Türkiye Türkçesi) yazı dili olarak yeterli olduğunu açıklasa da, kabul edilmemiştir. Harezm Oğuz lehçesi 1920 ile 1925 yılları arasında ölçünlü dil olarak kullanılmıştır. Horasan Türkçesi ise Eski Oğuz döneminin başındaki ölçü dil olarak düşünülebilir.

EDEBİYAT

1. Akalın, M. (ed. ve çev.) (1988). Tarihi Türk Şiveleri, Ankara. TKAE Yay.:73, Seri:IV, Sayı:A.21
2. Baskakov, N. A. 2006. Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi, İstanbul
3. Blaskoviç J. 2008. Çekoslovakya'da Türklük. İstanbul
4. Caferoğlu, A. 1970-1974. Türk Dili Tarihi I - II. İstanbul
5. Eckmann, Janos, 1996. Harezmi, Kıpçak Ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Ankara
6. Ercilasun, A.B. 1983. Kars İli Ağızları, İstanbul
7. Ercilasun, A.B. 2006. Türk Dili Tarihi, Ankara
8. Ercilasun, A.B. 2007. Makaleler, Ankara
9. Ezizov, Elbrus, 1999. Azerbaycan Dilinin Tarihi Dialektolojisi. Bakı Üniversitesi Neşriyatı. Bakı
10. Hacıyev, Tofiq, 1976. Azerbaycan Edebi Dili Tarihi ADY Neşri. Bakı
11. Heyet, C. 2008. Türk dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri. TDK, Ankara
12. Karatay, Osman, 2017. İlk Oğuzlar, İstanbul,
13. Karpat, Kemal, H., 2010. Osmanlı'dan Günümüzde Etnik Yapılanma ve Göçler, İstanbul,
14. Kocaoğlu, Timur, 1985. Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Dili ve Özellikleri,
15. Kocaoğlu, Timur, 1997. Türk Diline Sosyopolitik Bir Bakış..
16. Peremeci, Osman Nuri, 2012. Tuna Boyu Tarihi. Edirne.,
17. Şireliyev, Memmedağa, Azerbaycan Dialektolojisinin Esasları, "Maarif" Neşriyatı Bakı, 1967.
18. Tekin, Ş. Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Oluşumu. İstanbul, 2002.
19. Tekin, T., Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987.
20. Tekin, T., Ölmez, M. Türk Dilleri, Ankara, 1995.
21. Zeynalov Ferhad. Türk Dillerinin Müqayiseli Grammatikası (Fonetika, leksika, morfolojiya) Bakı, 2008.

Atilla JORMA

OVERVIEW OF HISTORICAL DIALECTOLOGY

SUMMARY

In the article, migration movements, Mongolian and Russian invasions, which are among the non-linguistic factors in the dialectology studies of Turkic-speaking peoples, are mentioned, and considering the fact that ethnic formations and linguistic communities do not overlap one-to-one, the Ogur-Oghuz and Oghuz-Qipchak-Qarluk unions are reminded that the unions of the ogur-type dialects are not closed but constantly changing entities. It has been stated that until the thirteenth century, Turkish had two distinct [western] ogur - [eastern] oguz-type writing traditions, and that after the thirteenth century, two separate, eastern oghuz and western oguz traditions continued, and only the eastern oghuz tradition had a continuity with the former one. It is known that the imperialist powers tried to destroy the eastern writing tradition altogether in recent ages. The view of the Western tradition in the context of standard language-dialects is briefly explained.

Keywords: *Turkic language, dialectology, Oghuz, Qipchak, standard language, dialect*

Атилла ЖОРМА

ОБЗОР ИСТОРИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В статье упоминаются миграционные движения, монгольские и русские вторжения, которые являются одними из неязыковых факторов в диалектологических исследованиях тюркоязычных народов, и с учетом того факта, что этнические образования и языковые сообщества не пересекаются один на один. Во-первых, объединениям огуз-огузов и огузов-кипчак-карлуков напоминает, что объединения диалектов огузского типа не являются закрытыми, а постоянно меняются. Было указано, что до тринадцатого века в тюркском языке существовали две различные [западные] огуз - [восточные] письменные традиции огузовского типа, и что после тринадцатого века продолжались две отдельные традиции - восточные огузы и западные огузы, и только восточно-огузская традиция имела преемственность с прежней. Известно, что в последнее время империалистические державы пытались полностью уничтожить восточную письменную традицию. Взгляды Западную традицию кратко объясняется в контексте литературный язык-диалектов .

Ключевые слова: *Тюркский язык, диалектология, огуз, кыпчак, литературный язык, диалект.*